

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

ALEKSANDER KESKÜLA KIRJANDUSTEGELASENA

MART KULDKEPP

Aleksander Eduard Kesküla (1882–1963) on kindlasti üks müstilisemaid mehi Eesti (ja mitte ainult Eesti) ajaloos. Tema põrandaaluses rollis 1905. aasta revolutsiooni ajal ning suurejoonelises, ehkki üksiküritajalikus poliitilises tegevuses Esimese maailmasõja päevil pole kellelgi seni õnnestunud täit selgust saada. Osalt on sellise olukorra põhjustanud Kesküla ise, kes elu lõpuni järgis konspiratsioonireegleid ning eelistas tegutseda suuremat tähelepanu äratamata. Teiseks ja eelmisega seotud probleemiks on raskesti leitavad allikad, mis tähendab, et Kesküla biograafiat tuleb kild killu haaval kokku panna üle kogu maailma hajali asuvatest arhiivimaterjalidest, millest märkimisväärne osa on kahtlemata veel üles leidmata.

Laiemalt tuntud ja avaldatud materjalist piisab müüdi- ja kirjandusloomeks enam kui küll. Vihjeid selle kohta, et Keskülal on potentsiaali kirjandusliku tegelaskujuna, leiab juba ajalookirjandusest ja memuaaridest. Näiteks iseloomustatakse teda tihti intrigeerivate epiteetidega, nagu „geniaalne eestlane” (Futrell 1963: 119) või metafoorne „magav tiiger Dorpatist” (Gasser 1964), mis joonivad alla ka selle artikli avalauses väljendatud seisukohta. Puhtkunstilistest elulootõlgendustest seni mõjuvaim on kindlasti Hardi Volmeri film „Minu Leninid” (1997), milles Kesküla kui suurpoliitilise mänguri muut lausa ulmeliste kõrgusteni välja arendatakse.

Käesoleva artikli eesmärk on keskenduda sõnakunstile ning vaadelda lähemalt teoseid, milles Kesküla kui ajaloolist isikut on kasutatud kirjandus-

tegelase ilmse prototüübina. Peamised uurimisküsimused on järgmised: millisena esitletakse Keskülal põhinevat tegelaskuju lugejale, kuivõrd realistlikuks (võrreldes ajaloolise Keskülaga) võib kujutuslaadi pidada, millised on olnud autori allikad ning milline on Kesküla tegelaskuju funktsioon teose kui terviku kontekstis. Teoseid omavahel võrreldes on võimalik välja tuua üldisemaid tendentse.

Saadavad tulemused ei ütle midagi uut ajaloolise Kesküla kohta, küll aga aitavad paremini tabada tema elukäigu põhjal kujunenud müüti. Pikemas perspektiivis võib sellistest juhtumiuuringutest olla laiemaltki abi mõistmaks, kuidas toimub ajalooliste tegelaskujude retseptisioon ajaloolises romaanis.

Aleksander Kesküla ajaloos

Aleksander Kesküla põhjalikku biograafiat seni kirjutatud ei ole. Käepäraseim kokkuvõtte tema elukäigust leidub Olavi Arensi 1991. aastal ilmunud artiklis, mida järgnevalt lühidalt refereerin.¹

1882. aastal sündinud Kesküla astus Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) liikmeks tõenäoliselt 1904. aastal, Tartu ülikooli juuratudengina. Järgmise aasta algul suunati ta Tallinnasse VSDTP sealset komiteed organiseerima. Selle tegevuse eest arreteeriti Kesküla koos mitmete teiste parteitegelastega 9. juulil, ent streikivate tööliste nõudmisel vabastati 15. oktoobril. Seejärel jätkas Kesküla poolelijäänud tegevust ning kujunes Tallinna sotsiaaldemokraatide ilmselt radikaalseimaks liidriks, kes nõudis relvastatud väljaastumisi ja korraldas rahakogumist üldstreigi toetuseks. Kesküla valiti 27. novembril Tartus toimunud aulakoosoleku eestseisuse liikmeks. 11. detsembril juhatas ta nn Volta koosolekut, mille politsei laiali ajas ning mille järel läksid tööliste salgad maale mõisaid põletama.² 1906. aastal tegutses Kesküla pörandaalusena Lõuna-Eestis ja püüdis organiseerida ühist revolutsioonilist tegevust Läti bolševikega. Tõenäoliselt oli just Kesküla see, kes neil aastatel enim ohutas relvastatud ülestõusu mõtet Eestis (Arens 1991: 29). Kuid nii Volta koosoleku ajal kui ka hiljem õnnestus tal korduvalt politsei käest pääseda, mistõttu kahtlustati teda nuhkimises.

1908. aastal Venemaalt põgenenud ning Esimese maailmasõja puhkedes pagulasena Šveitsis elanud Kesküla võttis 1914. aasta septembri keskpaiku ühendust Saksa saatkonnaga Bernis ning pakkus oma teeneid Saksamaa valitsusele. Kesküla seletas, et tema eesmärk on Eesti „taasliitmine” Rootsi kuningriigiga ning selle nimel Rootsi sõtta tõmbamine Saksamaa poolel ja Stockholmis vastavasisulise propaganda tegemine. Sakslastega oli ta nõus tegema koostööd tingimusel, et Saksamaa Eestit ei okupeeri (Arens 1991: 30).

Eesti saatuse küsimusest olulisemad olid sakslaste jaoks aga teated, mida Kesküla võis neile anda Vene revolutsioonilise liikumise kohta. Eriti puudutas see Šveitsis paguluses viibivat Leninit, kelle tegevusega oli Kesküla teise pagulasest eestlase, bolševik Arthur Siefeldti kaudu alates 1915. aastast hästi

¹ Samuti tuleb esile tõsta Eesti tuntuima Kesküla-uurija Kaido Jaansonitegevust, mõningaid viiteid tema kirjutistele vt artikli lõpust.

² 1920. aastatel väitis Kesküla oma sõbrale Adolf Gasserile, et just tema oli töölisi üles kutsunud mõisaid põletama. Selle eesmärk olnud saavutada, et sõjavägi oleks Peterburist ja Moskvast suunatud Eestimaa vastu, nii et suurlinnades puhkenud teisel ülestõusulainel olnuks paremad õnnestumisväljavaated (Gasser 1983: 218).

kursis. Väikeste summade kaupa vahendas Kesküla Siefeldti abil bolševike organisatsioonidele ja ajalehtedele ka raha. Ilmselt oli see just Kesküla, kes sakslastele esimest korda, juba 1914. aasta novembri lõpus, mainis Lenini nime ning pani idanema mõtte, et Venemaa revolutsioneerimiseks ja seeläbi alistamiseks peaks kasutama bolševike abi. 1915. aasta septembri lõpus väitis ta sakslastele selgesõnaliselt, et Lenin pooldab Venemaa lüüasaamist ning on valmis Saksamaaga rahu sõlmima ja viimase kasuks loobuma riigi võõrrahvastega asustatud äärealadest. Seega võib just Kesküla mõjus näha Saksamaa Brest-Litovski rahulepinguni viinud poliitika algeid (Arens 1991: 31–33). Ilmselt ei vasta tõele arvamus, nagu oleks Kesküla Leninile mingeid märkimisväärseid rahasummasid edastanud (vt nt Senn 1976: 85).

1916. aastal Kesküla suhted sakslastega jahenesid. 1917. aastal alustas ta koostööd esmalt Suurbritannia, seejärel Prantsusmaa Stockholmi esindajatega, lootes leida neist toetajaid oma Eestiga seotud plaanidele. 1919. aastal siirdus ta tagasi Šveitsi, sealt 1932. aastal Hispaaniasse, kus ta 1963. aastal suri (Arens 1991: 34–35).

Ülaltoodud andmed Kesküla Esimese maailmasõja aegse tegevuse kohta on alates 1960. aastatest tänu ajalookirjutusele (eriti Futrell 1963) rahvusvaheliselt üsna hästi tuntud. Kesküla roll 1905. aasta sündmustes on teada eeskätt Eestis ja Venemaal sõdadevahelisel ajal ilmunud mälestustest (vt eriti Lepp 1922; Kull 1933; Pöggelmann 1926).³

Aleksander Kesküla kirjanduses

Kolm raamatut, mida järgnevalt vaatlen, on A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus” III osa (1936, algvariant 1931), taani kirjaniku Tørk Haxthauseni romaan „Dr. H. Rejsende i revolution” (1986) ning Aarne Rubeni romaan „Volta annab kaeblikku vilet” (2001).

Kuigi nimetatud teoste vahel on märkimisväärseid erinevusi (neist lähemalt allpool), võib kõiki kolme klassifitseerida ajaloolisteks romaanideks, milles on olulisel kohal tegelikult aset leidnud ajalooliste sündmuste kujutamine. Tammsaare teos, milles Kesküla esineb Kröösuse nime all, räägib peategelase Indrek Paasi silme läbi 1905. aasta revolutsiooni pöördelistest hetkedest Eestis. Haxthauseni dokumentaalromaan keskendub Esimese maailmasõja aastate salajastele poliitilistele intriigidele Berliinis ja Kopenhaagenis eesmärgiga panna Venemaal toime revolutsioon. Rubeni eklektiline seiklusromaan, tegevuspaikadega Eestis ja Šveitsis, hõlmab mõlemat sündmust, nii 1905. aasta revolutsiooni kui ka Esimest maailmasõda.

Leidub teisigi ilukirjandusteoseid, milles Kesküla tegelasena üles astub. Ilmar Talve romaani „Maapagu” peategelane Sebastian Alkman kuuleb 1916. aastal Soomes viibides ühe soomerootslase käest, et Kesküla ja Oskar Elevant olevat Saksa teenistuses ja tegelevat Stockholmis mingite poliitiliste kombinatsioonidega, mille tarbeks nad on lausa omaette „eesti büroo” avanud (Talve 1988: 213). 1918. aastal Stockholmis informatsioonibüroos töötades puutub Alkman ka ise lähemalt kokku Kesküla bürooga, mis tegutseb, „levitades omapärast segast informatsiooni, kelle ülesandel ja kelle rahadega, see jäi talle teadmatuks” (Talve 1988: 244). Riivamisi puudutavad Kesküla Esimese maa-

³ Kesküla puudutavaid tsitaate mälestustest vt Siimisker 1998.

ilmasõja aegset tegevust ka Aleksandr Solženitsõni romaan „Lenin Zürichis” (1976) ning veel paar suhteliselt marginaalset teost (Wollrab 2007; Coppola 2012).⁴ Solženitsõni romaan jutustab Lenini Zürichis-aegsetest valgustkartvatest suhetest Parvuse (vt allpool) ja Inessa Armandiga. Wollrabi ja Coppola teosed (viimane neist draamavormis) käsitlevad Vene pörandaaluste revolutsionääride põnevate elu, keskendudes jällegi Leninile.

Kõikides loetletud teostes on Kesküla kõrvaltegelane, kes esineb ainult üksikutes episoodides. Nagu allpool näha, ei pruugi see tingimata tähendada väheolulisust. Siinse käsitluse seisukohalt võib marginaalsust pidada ka eeliseks, kuivõrd tekstimaterjal, millele keskenduda, on vähene ning lubab seetõttu üksikasjalikumat analüüsi ka artikli mahupiiranguid arvestades.

„Tõde ja õigus” III (1936)⁵

Tammsaare realistlik-filosoofiline teos keskendub vabaduse ja inimlikkuse temaatikale, 1905. aasta sündmused loovad autorile sobiva keskkonna erinevate ideede üle arutlemiseks ning tegevusalternatiivide kujutamiseks. Järjest radikaalsemaks muutuvate nõudmistega pörandaalused koosolekud, rahva pidev hirm politsei ja eriti nuhkide ees, revolutsioonilise kirjanduse lugemine ja levitamine ning lõpuks mõisate põletamise tragöödia ja järgnev keskvoimu kättemaks on raamistik, milles 1905. aasta pöördelistel sügiskuudel liigub peategelane Indrek Paas omaenda arengu- ja kujunemisteel: kahtlejast veendunud revolutsionäärriks ning seejärel uuesti kahtlejaks ja pettunuks, taustal perekondlikud suhted, armastus ja sõprus.

Nagu osutab Cornelius Hasselblatt, siis pidevalt kõhklev Indrek mässulistega lõplikult ei liitugi; tal on loomupärane vastumeelsus aktsepteerida ühtegi „ainuõiget” ideoloogiat: ikka leidub veel mõni raamat, mida ta oleks tahtnud enne lugeda (Hasselblatt 2007: 868; Tammsaare 2009: 36).⁶ Samuti ei haarata Indrekut kunagi täielikult revolutsioonisündmuste keerisesse. Oma esimese nuudihoobi politseiniku käest saab ta uudistajana teenimatult (lk 19), ehkki hiljem pälvib ta selle kui mingisuguse usalduse salamärgi eest seltsimeeste respekti (lk 38). Pörandaaluste kassapidaja ameti võtab ta vastu vaid Kristi palumise peale (lk 117), ent peatselt reedab oma kohustused, kui ta revolutsioonilise rahaga aitab hättasattunud Vene sõdurit (lk 130–131). Mõisate rüüstamise episoodis ei lase ta end üldisest lõhkumisvaimustusest kaasa haarata, ehkki tedagi valdab esialgu „mingisugune imelik ärevus ja tung ühes lõhkujatega tegevusse astuda” (lk 163). Kui raha ja relvade hankimise retk madaldub mõisate põletamiseks ja härraste alandamiseks, lahkub ta kaaslaste juurest (lk 181–182), mis kokkuvõttes päästab ilmselt ta elu.

⁴ Kurioosumina võiks ära märkida ka Kesküla enda 1930. aastatel kirjutatud kaheosalise novelli „La historia del ferrocarril / El historia del manometro”, mille tegevus toimub 1906. aasta oktoobris ning on väga tõenäoliselt autobiograafilise sisuga. Koopia Hooveri Instituudis asuvast originaalkäsitlusest ning Liis Prikki tõlge eesti keelde on leitavad Kaido Jaansonis arhiivist: EAA.5377.3.24, EAA.5377.1.70.

⁵ Järgnevalt käsitlen Tammsaare romaani teist, 1936. aastast pärinevat redaktsiooni, mida on 1931. aasta esialgse variandiga võrreldes oluliselt lühendatud, seda peamiselt pikade filosoofiliste arutelude arvelt (vt Hasselblatt 2007: 868–869). Olen kasutanud selle 2009. aasta taastrükki.

⁶ Edaspidi viidatakse ainult tekstinäidete leheküljele.

Lisaks psühholoogiliselt nüansseeritud tegelastele (Indrek, Kristi, samuti Viljasoo, Bõstrõi jt) esinevad teoses inimesed, kellel kõhkused puuduvad, kellel on oma „ainuõige ilmavaade” ja „ainuteaduslik ideaal”, mis „pidi tooma inimesile lunastuse mitte taevas, vaid juba siin maa peal” (lk 35). Väljakujunenud ideoloogilised töekspidamised lubavad neil ülalt alla vaadata nii eksiteel kodanlikele radikaalidele kui ka Indreku-sugustele kahtlejatele.

Usu- ja meelekindla revolutsionääri ideaaltüübina esineb romaanis Kröösuse nime kandev Aleksander Kesküla. Esimest korda ilmub ta romaani tegevusse oktoobrikuus, äsja vanglast vabastatuna, „nägu valge nagu lubi”, ning avaldab Indrekule kohe muljet oma aeglase, pingutatud kõnemaneeeriga, mis annab mõista, et „igas vaevaga väljendatud sõnas peitub mingi sügav mõte, raske ja läbikannatatud tundmus ja tõeline veendumus, mis raudne ja kõikumatu” (lk 83). Kröösus kutsub varjamatult üles vägivallale: „Vaenlasel hambad taeva poole ja jalg kõrile, see on meeste mood!” (Lk 83–84.)

Veidi hiljem, pärast demonstrantide tapmist Uuel turul, haaratakse Indrek ise ekspropriierimiseepisoodi, mille käigus ta oma silmaga näeb, kuivõrd tõsiselt võtab Kröösus raha ja vabadust. Meelitatuna sõnast „seltsimees”, millega teda kõnetatakse, astub Indrek tänaval juhuslikult kohatud Kröösuse voorimehetroskasse ning läheb ühes temaga „väikest revolutsioonilist akti” teostama, st kaupmeestelt revolvriga ähvardades revolutsiooni toetuseks raha nõudma (lk 107–110). Vägivaldses ja ühtlasi humoorikas loos jääb Indrek kõrvalseisjaks, kuid tunneb hiljem rõõmu ja uhkust, et on „nii tähtsa revolutsioonilise akti” kaasa teinud, ja veel koos „Kröösuse endaga, kes seisis vabaduseapostlite seas esireas, kui ta polnud see kõige esimene” (lk 110–111). Lugu annab tõuke Indreku enda kaldumiseks vasakule. Ta hakkab Vargamäele kirju ja ajalehti saatma, et sinnagi jõuaksid revolutsioonilised ideed, kõnekoosolekuil järjest radikaalsemate seisukohtadega esinema ning kodus Kristile suisa kommunistlikke ideid tutvustama (lk 111–112).

Peatselt järgneb uus pöördeline sündmus: stseen, milles Indrek kingib politseiniku tapnud Vene sõdurile pörandaalusest kassast raha, reetes nõnda humanitaarsete ideaalide nimel oma revolutsioonilise kuulekuse (lk 128–133). Nii leiab ta end varsti ise Kröösuse revolvritoru eest ja pehmendavatele asjaoludele tähelepanu pööramata nimetab Kröösus teda äraandjaks. Kröösuse jaoks on oluline ainult revolutsioon; inimene, eriti veel sõdur, pole aga mingi väärtus: „...inimene on revolutsioonis ainult materjal ja sellepärast ei loe üldse kaasa. Sest kus on inimene, seal on ka varsti tõde ja õigus, aga niipea kui saabuvad need, on revolutsioonil jalg kõril” (lk 137). Nagu märgib ka Leenu Siimisker, on tegemist konfliktiga, millel on romaani ideelises plaanis suur kaal (Siimisker 1998).

Leppimatus Kröösuse mõtteviisiga algatab Indreku võõrandumise revolutsioonilistest ideaalidest. Nagu ta selgitab Kristile: „...nõnda pistin käe revolutsioonikassasse, revolutsiooni enda külge, nagu ütles Kröösus, ning just sel silmapilgul, kus ma seda tegin, tundsin ma suurt õndsushoogu, sest revolutsioon oli mulle suurim ja pühim, ja ometi unustasin ta selle tundmatu sõduri laste pärast” (lk 150). Võõrandumisprotsess jõuab lõpule seltsimeeste juurest lahkudes mõisate põletamise ajal (lk 181–182). Tagasitulek Vargamäele, ema haigus, venna surm ning isa peksmine mõisas viivad Indreku revolutsioonilise (taand)arengukõvera lõpule.

Pilt Kröösusest, keda Indrek esialgu tema kindlameelsuse pärast imetleb, kujuneb kokkuvõttes mitut pidi negatiivseks. Elutark kirjastaja Viljasoo annab Indrekule mõista, et ehkki Kröösus on mässumeestest ainuke, kes revolvrir taskustki välja võtta julgeb, teeb temagi seda vaid selleks, et „teiesuguste poisikeste ees suurt meest mängida” (lk 126). Tõsisemalt vapustab Indrekut see, kui Viljasoo kahtlustab Kröösust nuhiks olemises (lk 206). Ehkki kahtlused jäävad kinnitamata, osutavad need veelgi enam sellele, kuidas kivinenud näoilme ja valkjate elutute silmadega (lk 107) Kröösusel tegelik inimlikkus puudub.

Võrreldes Kröösuse tegelaskuju ajaloolise Kesküla, nagu ta esineb 1905. aasta revolutsionäärade mälestustes, toob Siimisker välja mitmeid paralleele kirjandustegelase ja prototüübi vahel. Nende seas on oskus kõnedes rahvahulki mõjutada ja hirmutada, harjumus end külmavereliselt revolvririga ähvardades maksma panna ning märkimisväärne organiseerimisvõime, mille kohta Siimisker ütleb, et Kesküla esineb „otse klassikalise parteijuhina” (Siimisker 1998).

Võib nõustuda, et Tammsaare on Kröösuse kujul loonud Kesküla vägagi naturilähedase teisiku, mis, nagu kirjutab Siimisker, on võrreldes memuaarides esineva Kesküla küll detaili-, kuid mitte värvivaesem (Siimisker 1998). Autentsust lisab tegelaskujule asjaolu, et Tammsaare oli Kesküla isiklikult tundnud. Kirjaliku allikana kasutas autor väga tõenäoliselt ka 1931. aastal ilmunud revolutsioonimälestuste koguteost „1905. a. revolutsiooni päevilt”, mille kirjanikule kuulunud eksemplaris on alla kriipsutatud salakoosolekutest, 16. oktoobri veresaunast, salatrükikodadest jmt rääkivaid lõike, aga ka näiteks lugu sellest, kuidas Kesküla käis ajalehe Hommik peatoimetajat Johan Jansi toimetuses revolvririga ähvardamas (Teder 1976: 1213).

Tammsaare teose kontekstis on Kröösuse tegelaskuju olulisim roll kehas-tada ühte poolt humanismi ja revolutsioonilise vägivalda vahelises vastuolus. Neist esimese sümboliks jääb vaatamata kõigile oma kõhklustele (või tänu neile?) Indrek, samal ajal kui teise osa mängib Kröösus, kes on teed revolutsioonile valmis sillutama vere ja laipadega.

„Dr. H. Rejsende i revolution” (1986)⁷

Tørk Haxthauseni⁸ romaani peategelane pole küll Kesküla ise, kuid selleks on temaga mitmeti võrreldav mees, Alexander Israel Lazarevitš Helphand (1867–1924). Helphand, hüüdnimega Parvus, oli suurepärase Saksa sidemete-ga tuntud Vene sotsiaaldemokraat, kes 1915. aasta alguses tegi Saksa valit-susele ettepaneku koostöök eesmärgiga korraldada Venemaal revolutsioon. Ehkki sarnaseid plaane oli välja pakutud varemgi, muuhulgas Kesküla poolt, imponeeris Parvus sakslastele oluliselt rohkem ning talle eraldati revolutsioo-niliseks propagandaks tohutud rahalised vahendid, mis ületasid Keskülale antud summasid pea sajakordselt. Balkani sõdade ajal Türgis rikastunud Par-vus reisis 1915. aastal Istanbulist Šveitsi kaudu Kopenhaagenisse, kuhu rajas

⁷ E.k „Dr. H. Rejsija revolutsioonis”.

⁸ Tørk Haxthausen (1924–2012) oli taani kirjanik, kunstnik ning filmi- ja telerežissöör. Haxthausen oli enam kui kahekümne raamatu autor, suurem osa tema teostest käsitlevad töölisliikumise ajalugu või aktuaalseid poliitilisi küsimusi.

„sotsioloogilise instituudi” maailmasõja mõjude uurimiseks. Organisatsiooni tegelik eesmärk oli Venemaalt teadete kogumine ning Vene revolutsioonilise liikumise organiseerimine ja rahastamine. Revolutsioon, mis oli kavandatud toimuma 1916. aasta alguses, jäi küll ära, kuid Parvuse koostöö sakslastega jätkus sellegipoolest kuni sõja lõpuni. Muuhulgas oli tal oluline roll Lenini Venemaale transportimisel ning Vene-Saksa rahuläbirääkimiste korraldamise varases staadiumis 1917. aastal.⁹

Neist sündmustest kõnelev Haxthauseni teos on vaid üsna õrnalt fiktsionaliseeritud dokumentaalromaan, mille eessõnas autor väidab, et selles pole midagi otseselt väljamõeldut ning ka tema poolt lisatu püüdleb võimalikult suurema tõepärasuse poole (lk 9). Dokumentaalset iseloomu rõhutab seegi, et romaan sisaldab lõpus kasutatud allikate loetelu (lk 506–507), millest muuhulgas ilmneb toetumine Futrellile (1963) ning Scharlaule ja Zemanile (1964). Autori kirjanduslikke taotlusi iseloomustab hästi tema enda sedastus, et ehkki tegelikkus pakub meile põnevaid röövlilugusid, on need tavaliselt halvasti kirjutatud ning kirjanduse ülesanne on asju seetõttu natuke korrastada (lk 9).

Romaani tegevus hõlmab aega 1914. aasta septembrist kuni 1919. aasta septembrini. Süžee ülesehitus on rangelt kronoloogiline, kuid mõnest perioodist (nt terve 1918. aasta) hüpatakse peatükkide vahel üle, mis tähendab, et osa loost on rekonstrueeritav vaid hilisemate vihjete kaudu.

Lisaks ajalooteostes reeglina kuivalt kirjeldatud sündmuste veidi mahlakamalt ja elavamalt kujutamisele ning erinevate detailide lisamisele (aga ka muutmisele ja väljajätmisele) ilmneb autori loomingulisus tihti muutuvus vaatepunktis: kord jutustatakse lugu Ukraina revolutsionääri Basok-Melenewski,¹⁰ kord Parvuse enda, kord tema armukese Maria Schillingeri silme läbi.

Üks tegelastest, kellele tähelepanu paariks peatükiks liigub, on eestlane Arthur Siefeld,¹¹ Kesküla agent suhetes Leniniga. Haxthausen kujutab, kuidas Siefeld on Keskülalt („tädi Illemilt Stockholmis”) saanud Saksa raha eest kutsunud Lenini ja Krupskaja Berni restorani õhtust sööma, viimased aga lahkuvad resoluutselt, kui kohale ilmub äsja Šveitsi jõudnud Parvus. Pärast lühikest vestlust Parvusega lahkub ka Siefeld ja läheb Lenini juurde koju. Seejärel lähevad Siefeld ja Lenin koos jalutama, vesteldes Parvusest ja Saksa rahast. Järgmises peatükis kohtub Siefeld nii Parvuse kui ka Lenini ühe lähima kaastöölise, Poola bolševiku Haneckiga (Ganetski), kes paljastab, et talle on teada Kesküla ja Siefeldi sidemed ning Saksa raha liikumine Siefeldi kaudu. Esmalt õnnestub tal Siefeld sellega poolsurnuks ehmata; peatselt tunneb eestlane aga hoopis suurt kergendust, et on ebamugava saladuse hoidmisest vabanenud (lk 142–161).

Haxthauseni peamiseks allikaks Siefeldti ja Kesküla kohta on olnud Futrelli raamat, mis Kesküla enda kohta sisaldab küllaltki palju infot, kuid tema agendi Siefeldti kohta vaid mõne lause (vt eelkõige Futrell 1963: 146). See on Haxthausenil lubanud Siefeldiga seoses oma fantaasiat vabalt rakendada: eestlane ilmub teose lehekülgedele nõrganärvilise käpardina, kes on Lenini sõnul vaid oma ilmse saamatuse tõttu nuhikahtlustustest kõrvale jäetud

⁹ Parvuse põhjalikku biograafiat vt Scharlau, Zeman 1964. Ka eesti keeles on ilmunud Parvuse biograafia (Heresch 2006), milles esitatud väidetesse (sh Kesküla kohta) peaks aga suhtuma ettevaatusega.

¹⁰ Haxthausenil Melenewski *pro* Melenevski.

¹¹ Haxthausenil Siefeld *pro* Siefeldt.

(lk 153). Enesekindel bolševik, kellena ajalooline Siefeldt esineb näiteks kirjas Lev Trotskile 1915. aastast (Siefeldt 1915), on Haxthauseni omale pigem vastandlik kuju. Paratamatult on Haxthausenil ebatäpsusi ka Siefeldti elukaiku puudutavates faktides, mis tänu Kaido Jaansoniga biograafilisele artiklile (2006) on nüüdseks paremini teada.¹²

Kesküla ise jääb nii selles episoodis kui ka romaanis tervikuna varju; kelleski, kellest küll mõeldakse ja räägitakse, kuid kes ise kordagi näitelavale ei ilmu. Samas pole ta marginaalne kuju: teda tunnevad nii sakslased, Lenin kui ka Parvuse ringkond. Esimest korda mainitakse teda 1915. aasta jaanuaris Parvuse ja Saksa ametivõimude esindajate fiktsionaalses vestluses, mille käigus Parvuse plaan heaks kiidetakse. Välisminister von Jagow ütleb siis, et Parvuse kavatsusel on eeliseid teiste sarnaste ees, nagu Basok-Melenewski kava Ukraina vabastamiseks või eestlase Kesküla plaan Läänemere-föderatsiooni loomiseks (lk 126).

Ka Siefeld meenutab omaette Kesküla „suurt plaani”, mida viimane oli 1915. aasta alguses talle tutvustanud. Nimelt pidi Venemaa Saksa vägedelt lüüa saama ning seejärel pidi Rootsi okupeerima Soome ja Eesti alad, nagu ka Peterburi ümbruse, et luua ümber Läänemere ulatuv demokraatlike riikide liit. Kuna sellega nõustunuks ainult radikaalselt sotsialistlik, mittepatriootlik Venemaa, tuli sakslaste abil bolševikke ja nende kaudu Vene revolutsiooni rahaliselt toetada, mis oligi Siefeldi ülesanne (lk 146–147).

Kuna raha tegelikku Saksa päritolu ei tohtinud paljastada, pidi Siefeld Lenini ees väitma, et see pärineb „tädi Illemi” käest, kes nagu Siefeldki olevat poliitiline pagulane, kuid temast mõnevõrra jõukam, Stockholmi masinakirjutusbüroo omanik (lk 142). Autori poolt ilmselt humoorikana mõeldud müstifikatsioon tädist kordub nii Siefeldi sisemonoloogides kui ka vestlustes Parvuse, Lenini ja Haneckiga (lk 146, 153, 154, 157, 160, 161). Siefeldi vestluspartnerid annavad talle seejuures mitu korda mõista, et teavad „tädi” raha tegelikku päritolu, mis viib Siefeldi paanika äärele. Korduvalt kahetseb ta, et ei saa Keskülalt nõu küsida (lk 147). Konspiratsiooni täielik kokkuvarisemine tänu Haneckile tähendab Siefeldile suurt isiklikku kergendust. Ühtlasi saab ta Haneckilt ülesande Keskülale edasi ütelda, et von Jagowi meelest on Kesküla Läänemere-föderatsiooni mõte „lootusetult ebarealistlik” ning edaspidi kavatsesid sakslased ainult Parvust toetada (lk 160).¹³

Sellega Siefeld-Kesküla tegevusliin romaanis lõpebki. Kesküla mainitakse veel vaid korra, 1917. aasta sügisel, kui Parvus viibib Stockholmis ning vestluses bolševik Radekiga ütleb viimane, et Kesküla ja Hanecki räägivad ainult rahast ning Kesküla kaudu „liigutavad sakslased praegu suuri summasid” (lk 438). Sellega antakse mõista, et Kesküla, kes raamatu aktiivsete tegelaste hulka ei jõuagi, tegutseb ikka kuskil taustal ning vaatamata varasemale tagasilöögile on tal bolševike võimule upitamiseiga seotud intriigides jätkuvalt oluline roll.

Haxthausen toetub ajalookirjandusele, mille peamine huvi on olnud Parvuse ja Kesküla seotus bolševikele vahendatud „Saksa rahaga”, mistõttu keerleb ka romaanis kõik Keskülaga seotu just selle küsimuse ümber. Samas ei jäta

¹² Näiteks ei vasta tõele, et „[n]agu Arthur, oli ka tädi Illemi põgenenud Eestist” (Haxthausen 1986: 142). Kesküla oli tööpoolest Eestist põgenenud, kuid teise põlvkonna Odessa eestlane Siefeldt polnud Eestis tõenäoliselt käinudki.

¹³ Haxthauseni väljamõeldis: tegelikult Siefeldti ja Ganetski kohtumist ei toimunud ning sakslaste koostöö Keskülaga jätkus veel umbes poolteist aastat.

Haxthausen (jällegi tänu Futrellile) päris kõrvale ka Kesküla isiklikke poliitilisi eesmärke (nn Läänemere-föderatsiooni loomine). Kõik see jõuab lugejani aga teiste tegelaste vahendusel, mis tähendab, et Kesküla kui kirjandustegelase kontuurid on Haxthauseni teoses üsna udused. Sellegipoolest võib öelda, et niivõrd kui Kesküla üldse kujutatakse, on kujutuslaad realistlik ning autor ei luba endale sellist loomingulisust nagu näiteks Siefeldi tegelaskuju juures.

Kuna „Dr. H.” on dokumentaalromaan, siis mingil määral võib Kesküla mängutoomise motivatsiooniks olla lihtsalt püüdlus täielikkuse ja faktitäpsuse suunas: lisaks Parvusele seostatakse just Kesküla nime ajalookirjanduses „Saksa rahaga”. Kuid samal ajal on ukrainlase Basok-Melenewski ja eestlaste Kesküla-Siefeldi ebaõnnestunud revolutsioneerimiskatsetuste esiletõstmise otstarbeks rõhutada veelgi enam Parvuse poliitilist osavust ja intellektuaalset sära, mida autor läbivalt toonitab kontrastis tema kehalise ja moraalse eemaletõukavusega. Hoopis enam kui Tammsaare romaanis on Kesküla siin taustategelane, osa omaaegsest foonist või ajavaimust, mille pinnal Parvuse geniaalsus esile tõuseb.

„Volta annab kaeblikku vilet” (2001)

Teose viimases, poolelijäetud lauses annab Aarne Ruben mõista, et „Volta annab kaeblikku vilet” on dadaistlik romaan (lk 347). Nagu oma arvustuses toob välja Andres Ehin, dadaistliku romaaniga siiski tegemist ei ole: pigem ikkagi ajaloolise romaaniga, milles muu hulgas räägitakse dadaismist (Ehin 2001: 1422).

Samas pole väide täiesti vale, sest avangardistlikud või vähemalt ebatraditsioonilised püüdlused autoril kindlasti on. Eelkõige väljendub see mänguliselt kokkutraageldatud süžees, mis hüpleb 1905. aasta Tallinna revolutsioonisündmuste kujutamisest talumiljöö ja sulasetöö juurde, sealt edasi Siberi põlishõimu manu (kus peategelane ohverdusrituaalis peaaegu elu kaotab), uuesti Eestisse, siis Esimese maailmasõja aegse Zürichi Cabaret Voltaire'i dekadentlikku kunstnikeseltskonda ning sealt 1920. aastate alguse Tallinnasse Eesti Vabariigi värskest tärganud vaimuaristokraatia keskele. Kõigist neist keskkondadest ja olukordadest libiseb peategelane Gustav Kalender – Volta tööline, sulane, Siberi vang, vedurikütja ja dadaistlik kunstnik – osavalt läbi ning saab loo lõpuks rikkaks meheks ja oma armastatu abikaasaks, nagu kelmiroomaani või imemuinasjutu kangelasele kohane.

Ehini järgi „püüab [Ruben] mõelda oma peaga ja loob tüüpe ning maalib olukordi, mis meie kirjandus- ja ajalookäsitluses on tavatud ja värsked” (Ehin 2001: 1421). Tõepoolest, isegi kui 1905. aasta revolutsiooni, dadaistliku boheemlaselu või Eesti 1920. aastate linnakultuuri eraldi kujutamises ei pruugi ollagi midagi uut, siis nende erinevate lugude ühte teosesse kokkupanek on kahtlemata originaalne. Rabedad üleminekud ühest episoodist teise samal ajal siiski ka rikuivad üldmuljet, kuna Rubeni romaani ei saa pidada puhtalt humoristlikuks või paroodiliseks. Rubeni ajaloolised miljööd on tõetruud, paljude faktitäpsete detailidega, ning üldjuhul balansseerib tegelaste käitumine realistliku kujutuslaadi piiiril. Suurim erand seejuures on peategelane Gustav Kalender, kes jääb järelejätmatult kummastavaks ja ettearvamatuks kujuk, olles alati valmis oma mugavustsoonist väljuma – seda kuni rahvusvahelise kuulsuseni välja.

Kollaazilaadse ülesehituse ning ajaloolise sisu kõrval tuleb esile tõsta romaani arvukaid intertekstuaalseid seoseid, mille analüüs võiks „Volta...” mõistmisele palju kaasa aidata. Siinkohal tasub vaid märkida, kuivõrd lähedane on teose 1905. aasta revolutsioonisündmusi kujutava osa algus „Tõe ja õiguse” III omale: lugeja leiab taas eest vabrikuviled ja kõnekoosolekul käimise (lk 32–33), spikid ehk nuhid ja nuutidega kasakad (lk 33–35), rääkimata tumedapäisest naisrevolutsionäärast, kellesse peategelane armub (lk 34 jm). Leidlik ja süüdimatu Gustav Kalender ning keerulise hingeeluga Indrek on muidugi nagu öö ja päev: saatuslikul ööl pärast Volta keldris toimunud koosolekut on Kalendri peamine mõte ihaldatud Eltsu voodisse pääseda, samal ajal kui tolle vägivaldne peigmees Jakup läheb Läänemaale mõisaid rüüstama (lk 47, 53).

Ka Aleksander Kesküla tegelaskuju on intertekstuaalset päritolu ning osalt tagasi viidav Tammsaare romaanile. Nagu Tammsaare Kröösus, on ka Rubeni Kesküla müstiline liidrikuju („Aleksandri silmad seisid kaabu varjus, harva oli nähtud tema nägu. Kuid mulle näis, et imeliku läikega on need tema silmad, niisugused heledad ja torkivad”, lk 42)¹⁴, kellel on ühtlasi silmapaisteve kõneanne („...rääkis loogilisi, väga lõpetatud lauseid, mis pahatihti ei kannatanud vastuvaidlemist”, lk 42)¹⁵. Tammsaare kõrval on Ruben muidugi kasutanud muidki allikaid. Näiteks näivad märkused Kesküla välimuse, oktoobri ja musta mantli (lk 42, 71) kohta pärinevat Ferdinand Kulli 1933. aastal ilmunud mälestustest (vrd Jaanson 1990: 971).

Esimest korda ilmub Kesküla teose lehekülgedele Volta koosoleku ajal, millelt Gustav Kalender ja teine tööline Karik kavatsevad enne lõppu lahkuda. Ülejäänud vaatavad neid kahtlustavalt, arvates, et nad lähevad koosolekut üles andma – „[a]ga partei täidesaatva kogu esimees Aleksander, kes ka sääl läheduses viibis, seletas, et niisugust plaani meil küll ei ole” (lk 42). Vahest on seejuures tegu vihjega Kesküla enese võimalikule nuhitegevusele.

Romaani teine ja pikem Keskülagaga seotud episood leiab aset pärast seda, kui koosolekuöl kinni peetud Kalender on lõpuks uuesti vangist vabanenud ning sõidab armastatud Eltsu jälgedes Tartusse. Seal sattub ta Vallikraavi tänavanurgal juhuslikult kokku Keskülagaga (lk 71), mis on ajalooliselt tõepärane, kuna pärast koosolekut politsei poolt tagaotsitud Kesküla tegutses sellal tööpoolest Tartu kandis (vt Jaanson 1990: 971).

Kalendrit märgates liigub Kesküla käsi kiiresti tasku poole (mõistagi revolvri järele), kuid tuleb siiski tühjalt tagasi (lk 71). Kalender asub temaga kohe arutama vangis istuvate seltsimeeste vabastamisvõimalusi (lk 72), mis võib olla allusioon Kesküla oluliselt hilisemale, 1920. aastate tegevusele Eesti enamlastest poliitvangide heaks (vt Jaanson 1990: 968). Ent jääne Kesküla teda sellistes asjades ei usalda: järgneb hoopis Kalendri teadmiste kontroll sotsiaaldemokraatide Erfurdi programmi osas, mille viimane hädaga ära vastab. Lõpetuseks kutsub Kesküla Kalendrit samaks õhtuks marksistlikule koosolekule (lk 72–73).

---

¹⁴ Nagu märgib Kaido Jaanson (1990: 971), mainivad Kesküla silmi peaaegu kõik, kes temast üldse midagi kirjutanud on – erandiks pole ka Tammsaare ega Ruben.

¹⁵ Vrd Kröösuse sõnu Indrekule: „Revolutsioonil on tegemist ainult revolutsionääriga ja tema vaenlastega ning nende vahel seisab laetud tuleriist, laad revolutsionääri, rauaots tema vaenlase poole – nõnda!” (Tammsaare 2009: 137) ning Kesküla sõnu Kalendriale: „... töölisel saab olla vaid üks vaenlane: kapitalist, kurnaja, vereimeja. Tema ja kapitalisti vahel saab olla vaid laetud parabellum, mauser, brauning” (Ruben 2001: 78).

Järgmisel hetkel on Kesküla aga seletamatult haihtunud. Kalender hakkab teda otsima ja avastab, et Kesküla oli kavatsenud efektselt kaduda, kuid seejuures järsust Toomemäe nõlvast alla veerenud ja õnnetul kombel jala nikastanud. Kesküla lamab ja oigab, „suu, silmad ja kulmud ... märga lumepuru täis” (lk 74). Metafoorselt võib öelda, et kukkumine ei sandista mitte ainult tegelast, vaid tekitab groteskse katkestuse ka romaani jutulõimes ning laiemalt terves Kesküla mütologiseeritud tegelaskujus, kes kipub korduma teosest teosesse salapärase halli kardinali rollis, olgu siis tegemist memuaaride, ajaloo- või ilukirjandusega.

Madaldus annab loole rahvaliku pöörde: Kalender aitab viga saanud selt-simehe jalule ning nad lähevad sissesõiduhoovi tagakambrisse viina jooma (lk 74–76).

Uuesti, seekord kaudselt, ilmub Kesküla välja Esimese maailmasõja ajal Šveitsis. Dadaistlikuks kunstnikuks saanud Kalender kavatseb maalida Lenini portreed ning käib psühholoogiliste nüansside tundma õppimiseks tema ja Krupskaja vestlusi salaja pealt kuulamas (lk 211). Kalender kuuleb, kuidas Lenin hoiatab Keskülalt raha vastu võtmise eest, kuna sellel olevat liiga palju enda huvisid: „Summad peavad tulema üksnes Kopenhaagenist Parvuse käest”, sest Parvus juba ei reeda, „aga Keskjula lööb sulle noa selga niipea, kui esimene tööliste-talupoegade valitsus on ellu astunud” (lk 212–213). Rubeni põige Haxthauseni romaanist tuntud temaatikasse on ilmselt tagasiviidav mõnele samalaadsele allikale nagu Futrell (1963), mis kinnitab Kesküla vahendajategevust bolševike finantseerimisel, kuid ühtlasi juhib tähelepanu ka tema isiklikele poliitilistele eesmärkidele. Pärast kukkumist Toomemäel on Kesküla oma kulissidetaguse niiditõmbaja harjumuspärasesse rolli tagasi liikunud.

Kõige kõnekama hinnangu Keskülale annab dadaist Kalender oma märkusega, et „Aleksander Kesküla on dada”, kuna ta „arvab, nagu saaks pilgujõu abil revolutsiooni korda saata, ning kinnastab oma tugevad maatööga harjunud sõrmed tõstmaks viinaklaasi, mis läbi käinud kümnekonna matsi sõrmede vahelt – need on niisugused ekstravagantsused, mille peale suudavad tulla vaid narrid ja pühakud” (lk 231). Teisalt peegeldub Kesküla loomupärane mõistusevastastus tagasi ka dadaismile endale, mida autor iseloomustab lausega: „Revolvriga taskus taheti kirjandust ja kunsti teha” (lk 277). Neist kahest väitest lähtudes võiks Kesküla olla terve Rubeni mängulise romaani võrdkuju: tegelane, kelles kohtuvad mõistetamatud kontrastid ning kelle eesmärgid on nii absurdsed, et lähendavad teda võrdsel määral nii narridele kui pühakutele.

Kuna lugejale antakse mõista, et Gustav Kalender on dadaist ning Aleksander Kesküla on dada, näib suhe väljamõeldud Kalendri ning ajalooliselt üsna faktitäpselt (v.a episood nikastatud jalaga) kujutatud Kesküla vahel omamoodi vennalikuna. Absurdselt kõrgelennuline poliitika on nagu dadaism ning Kesküla on nagu Kalender. Võib arvata, et viimane on ise tegelaskujuna olulisel määral Keskülalt inspireeritud.¹⁶

---

¹⁶ Mulle näib vähetõenäolisena Andres Ehini oletus, et Kalendri prototüübiks võiks olla teine eestlasest rahvusvaheline poliitiline seikleja Ivan Narodny (Ehin 2001: 1422).

Kokkuvõtteks

Lähtealus, millelt võrrelda Tammsaare filosoofilist, Haxthauseni dokumentaalset ja Rubeni postmodernistlik-mängulist romaani, on neile kõigile ühine lähedane suhe ajalooaga. Siiski on see suhe eripalgeline. Tammsaare jaoks moodustavad ajaloolised sündmused labori, milles arutleda filosoofilis-moraalsete küsimuste üle. Haxthausen püüab kirjanikuna ajaloodokumentides korra luua ning vormida neist midagi lugejale kergemini omandatavat. Ruben kasutab väljakujunenud arusaamu aja- ja kultuuriloost kui mänguvälja, mille näiline stabiilsus ja hoomatavus moodustavad kontrasti püsimatule ja ootamatusi täis süžeele ning seatakse ühtlasi viimase poolt kahtluse alla.

Nagu arvatagi, esineb Keskülal põhinev tegelaskuju kõigil autoritel seoses just nende sündmustega, milles ka ajaloolisel Keskülal oli kõige suurem mõju. Tammsaare on keskendunud 1905. aastale, mil Kesküla oli tuntud Eesti revolutsioonilise liikumise ühe käremeelseima juhina. Haxthauseni jaoks on oluline Kesküla Esimese maailmasõja aegne vahendajaroll Šveitsi eksiidis viibinud Lenini ning Venemaa revolutsioneerimisest huvitatud keiserliku Saksamaa vahel. Rubeni romaanis on esindatud mõlemad perioodid.

Teoste ühisosa, siiras ajaloohuvi, väljendub kõigil kolmel juhul Kesküla tegelaskuju ajalooliselt tõetruus kujutuslaadis. Prototüübi mõttemaailma, iseloomu ja elukäigu allikatena on kõik autorid kasutanud varem ilmunud ajaloo- või mälestuskirjandust, Tammsaare tõenäoliselt ka isiklikke kogemusi. Haxthausen on väga selgelt tuginenud Futrellile (1963). Ruben on teistele allikatele lisaks olulisel määral taaskasutanud Tammsaare teost. Realismi- taotlust kinnitab ka Kesküla õige nime kasutamine kahel juhul kolmest.

Kuivõrd ajalooteostes ja mälestustes kujutatakse Kesküla mõjuvõimsa, kuid salapärase isikuna, tuleneb kirjanduslike tegelaskujude realistlikkusest ka teine, siinse kitsama teema jaoks relevantne teoste ühisosa: kõigile kolmele võrreldavale tegelasele iseloomulik müstilisus ja isegi ebaõdusus. Tammsaare romaanis mängivad need omadused lausa kesksel rolli, kuivõrd mõistatuslikku ja võõrastavat Kröösust vastandatakse humaansete Indrekule, kellega lugejal on kerge samastuda. Haxthauseni jaoks on Kesküla salapärased plaanid ja tegevus osa foonist, mille pinnalt Parvuse maailmasõjajaegseid intriige eriliselt esile tõsta. Ruben leiab Kesküla mõistatuslikust isikust lausa dada enese, mõistuspäratu ja eneseküllase ekstravagantsuse, mis romaani kui terviku seisukohalt on omamoodi *mise en abîme*, kõige miniatuurne teisik.

Kesküla enda kohta ütleb see võrdlus nii palju, et vähemalt kõrvaltegelase tasemel pole tema eluloo ja tegevuse põnevaks kirjanduslikuks kujutamiseks eriline müüdidloome isegi vajalik; piisab vaid ajaloolise isiku suhteliselt muutumatust ülevõtmisest kättesaadavast mittefiktsionaalsest materjalist.¹⁷ Ajaloolane võiks siin näha väljakutset ajaloolise Kesküla kriitilisemaks väljapuhastamiseks, nii et kirjanduslikkus edaspidi rohkem ainult kirjandusele jääks. Kirjanikele võib ta aga isegi kurioosumina ka edaspidi kahtlemata tänuväärset ainet pakkuda.

---

¹⁷ Teine lugu oleks tõenäoliselt siis, kui tegemist oleks peategelasega (võib-olla kinnitab seda Hardi Volmeri film).

Käsikirjalised allikad

Siefeldt 1915 = Siefeldt Trotskile 1. IX 1915. Yale University Library, Alexander Kesküla Papers, Box 1.

Kirjandus

1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. Tallinn: Rahva Sõna, 1931.
- Arens, Olavi 1991. Aleksander Kesküla. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused = Известия Академии наук Эстонии. Общественные науки = Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Social Sciences, nr 40/1, lk 28–37.
- Coppola, Louis A. 2012. Troika to Utopia. Part 2. A Docu-Drama in Three-Quarter Time. Bloomington: Authorhouse.
- Ehin, Andres 2001. Mispärast tal see Volta meeles mölkus? – Looming, nr 9, lk 1420–1423.
- Futrell, Michael 1963. Northern Underground: Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland 1863–1917. London: Faber & Faber Ltd.
- Gasser, Adolf 1964. Der Schlafende Tiger aus Dorpat. – National-Zeitung Basel 5. VII.
- Gasser, Adolf 1983. Alexander Kesküla: ein estnischer Revolutionär. – Christ und Welt. Ausgewählte historische Schriften 1933–1983. Basel: Helbing & Lichtenhahn, lk 217–225.
- Hasselblatt, Cornelius 2007. 1905. aasta eesti romaanis. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 864–877.
- Haxthausen, Tørk 1986. Dr. H. Rejsende i revolution. København: Gyldendal.
- Heresch, Elisabeth 2006. Parvuse salatoimik. Ostetud revolutsioon. Biograafia. Tlk Vladimir Beekman. Tallinn: Olion.
- Janson, Kaido 1990. See kummaline eestlane. – Looming, nr 7, lk 956–973.
- Janson, Kaido 2003. Aleksander Kesküla and Sweden. – Scandia, nr 2, lk 157–169.
- Janson, Kaido 2006. Arthur Siefeldt-Simumägi (1889–1939): ühe eestlase elu Eestimaata. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005, lk 181–203.
- Kull, Ferdinand 1933. Mässumehi ja boheemlasi. Mälestusi 1905. a. revolutsioonäärdest, vanglatest ja Pariisi Eesti kunstiboheemkonnast. Tallinn: J. Zimmermann.
- Lepp, Marta 1922. 1905. aasta romantika. Mälestused I. Tartu: Noor-Eesti.
- Pöögelmann, Hans (toim) 1926. 1905. aasta Eestis: kirjeldused, mälestused, dokumendid. Leningrad: Kylvaja.
- Ruben, Arne 2001. Volta annab kaeblikku vilet. Tallinn: Tänapäev.
- Scharlau, Winfried B., Zeman, Zbynek A. B. 1964. Freibeuter der Revolution, Parvus-Helphand. Eine Politische Biographie. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- Sen, Alfred Erich 1976. The myth of german money during the First World War. – Soviet Studies, nr 1, lk 83–90.
- Siiisker, Leenu 1998. Tammsaare Kröösus ja Kesküla. – Maaleht 29. I.
- Solženitsõn 1976 = Aleksandr Solženitsyn, Lenin i Zürich: några kapitel. Tlk Staffan Skott. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Talve, Ilmar 1988. Maapagu: Sebastian Alkmani ülestähendusi aastaist 1906–1917. Teine köide. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Tammsaare, Anton Hansen 2009. Tõde ja õigus III. Tallinn: Avita.
- Teder, Eerik 1976. Põgusalt A. H. Tammsaare raamatukogust. – Looming, nr 7, lk 1201–1214.
- Wollrab, James J. 2007. Russian Winter. Lincoln: iUniverse.

Aleksander Kesküla as a literary character

Keywords: Aleksander Kesküla, literary prototypes, historical novel

The article discusses three literary characters inspired by historical Estonian politician Aleksander Kesküla, found in the novels „Tõde ja õigus” III (*Truth and Justice* III, 2009 [1936]) by Anton Hansen Tammsaare, „Dr. H. Rejsende i revolution” (*Dr. H. Traveler in Revolution*, 1986) by Tørk Haxthausen, and „Volta annab kaeblikku vilet” (*The Plaintive Whistle of the Volta Factory*, 2001) by Aarne Ruben. In all three novels, Kesküla is a secondary character, yet fulfills a significant role in the context of the author’s more general ambitions. The depiction of Kesküla, stressing mysteriousness as his main characteristic trait, is relatively realistic in the sense that it remains faithful to the memoirs and historical sources used by the authors. Nevertheless, this mysterious character functions quite differently in the different novels. Notably, Tammsaare uses him as an anti-hero opposing the protagonist, Haxthausen places him in the background thus contextualizing the activities of the main character, while Ruben makes him an epitome of the rest of the novel.

Mart Kuldkepp (b. 1983), PhD, University of Tartu, Department of Scandinavian Studies, Junior Researcher, mart.kuldkepp@ut.ee